

TÜRK KÜLTÜRÜ ARAŞTIRMALARI

Yıl XVII - XXI/1-2

1979 - 1983

A N K A R A

XVII. YÜZYILDA OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA DİNDE TASFİYE (PÜRİTANİZM) TEŞEBBÜSLERİNE BİR BAKIŞ: "KADIZÂDELİLER HAREKETİ"

Ahmet Yaşar OCAK

I — Kadızâdeliler hareketinin mahiyeti ve bunu hazırlayan şartlar;

Osmanlı İmparatorluğu'nda XVII. yüzyılda, IV. Murad devrinin (1623-1640) başlarından IV. Mehmed'in saltanat döneminin (1648-1687) sekizinci yılına kadar olan müddet içinde bir dinde tasfiye (Püritanizm) hareketi meydana gelmiştir ki, buna, İstanbul'da Kadızâde Mehmed Efendi adında bir vâizin önayak olması dolayısıyla **Kadızâdeliler Hareketi** denmektedir.

O halde ilk bakışta Kadızâdeliler hareketinin İslâmiyet'i Hz. Peygamber devrindeki aslî durumuna döndürme, yâni Kur'an ve Sünnet dışında sonradan girmiş her türlü unsur (bid'at) lardan temizleme maksadına yönelmiş bir tasfiye hareketi mahiyetini taşıdığı intibâî uyandır. İslâm tarihine bakıldığı zaman, bazı dönemlerde benzer hareketlerin ortaya çıktığını görmek zor değildir. Dikkat edilirse bunların hemen daima, İslâm toplumlarının siyasî ve içtimai buhran zamanlarına rastladığı müşahade olunur. Bu bir tesadüf değildir. Hemen her zaman, böyle bir buhran geçirmekte olan İslâm toplumundaki dinî çevrelerden bir gurup, bunun sebeplerini dinin aslından uzaklaşmakta görmüş ve kurtuluşun aslî şekle dönmele mümkün olacağını ileri sürerek ortaya atılmıştır.

İslâm tarihinde zikre değer en eski ve en önemli dinde tasfiye hareketi hiç şüphe yokki, günümüzdeki uzantıları dikkate alındığı takdirde, İbn Teymiyye (öl. 1328) nin Hanbelî mezhebi içinde başlattığı harekettir¹. XIII. yüzyılda Orta Doğu İslâm dünyasında Moğol istilâsının sebep olduğu siyasî ve içtimai buhranın henüz silinmediği bir sırada beliren İbn Teymiyy-

(1) Bu konuda msl. bk. W. Montgomery Watt, *Islamic Philosophy and Theology*, Edinburg 1962, ss. 159-167; Henri Laoust, *Les Schismes dans l'Islam*, Paris 1965, ss. 266-276; aynı yazar, "İbn Taymiyya", *El². Harun Han Şirvani, İslâm'da Siyâsî Düşünce ve İdare*, çev: Kemal Kuşçu, İstanbul 1965, ss. 115-125.

ye hareketi, XVI. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Birgivi ekolünü; XVII. yüzyılda konumuz olan Kadızâdeliler hareketini; XVIII. yüzyılda Vehhâbîlik hareketini doğurmuştur. XIX. yüzyılın sonlarıyla XX. yüzyılın başlarında ise, Cemâluddîn-i Afgânî (öl. 1897) ve Muhammed Abdüh (öl. 1905) kanalıyla etkilerini nihayet günümüze ulaştırması bakımından İslâm düşünce ve içtimai tarihinin en önemli olaylarından birini teşkil eder.

İşte Kadızâdeliler hareketi de, Osmanlı İmparatorluğu'nun bir ağır buhran devrinde ortaya çıkmıştır. İmparatorluk, kökleri XVI. yüzyıla kadar inmekle beraber, asıl XVII. yüzyılın başlarında kendini gösteren siyasî, idarî, içtimai ve iktisadî bir sarsıntının içine düşmüştü. Avrupa ve İran ile olan sürekli harpler devleti hayli yıpratmış; zaten kötü olan iktisadî durumu büsbütün kötüleştirmiş; nüfus artışı, çeşitli idarî bozukluk ve yolsuzluklar, çıkan isyanlar mevcut nizamı altüst edecek dereceye gelmişti. II. Osman (1618-1622) ve I. Mustafa (1622-1623) devirleri böyle geçmiş, IV. Murad 1623 de genç bir yaşta tahta geçtiği zaman imparatorluk içerde ve dışarda pek çok mesele ile karşı karşıya kalmış bulunuyordu. Onun, yetki ile idareyi ele alabilmesi için dokuz yıl geçmesi gerekti. Fakat IV. Murad'ın zorla sağladığı nisbî rahatlık dönemi, mevcut meseleleri halletmemiş, ancak tahribatını geciktirebilmişti. Nitekim Sultan İbrahim (1640-1648) ve IV. Mehmed (1648-1687) devirlerinde de imparatorluğun buhrandan kurtulamadığı görülüyor².

Söz konusu buhranın tezahürü olan çeşitli sahalardaki bozukluk ve düzensizlikler tabii olarak aydınları ve halkı etkiliyor, devlet adamlarından, ülemâdan, tasavvuf çevrelerinden halka kadar pek çok kimse, olup bitenleri anlamaya ve çare bulmaya çalışıyordu. Koçi Bey gibi idare adamları hastalığı daha çok idarî ve askerî mahiyette görüyor, çaresini bozulmuş olan eski nizamın ve müesseselerin ihyasında buluyor ve bu yolda raporlar kaleme alıyorlardı³. Kâtip Çelebi gibi, o devrin yüksek seviyede bir aydını ise meseleyi daha gerçekçi bir açıdan teşhis edebilmiş ve hastalığın içtimai olduğunu düşünerek fikirlerini kaleme almıştır⁴.

(2) Bütün bu olaylar hakkında toplu bilgi için şuralara bakılabilir: İ. Haklı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1951, III, 228-349, 375-470; Mustafa Akdağ, *Anadolu Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası: Celâli İsyanları*, İstanbul 1975, 2. bs.; Halil İnalcık, *The Ottoman Empire*, London 1973, ss. 41-52; Stanford J. Shaw, *History of The Ottoman Empire and Modern Turkey*, Cambridge 1977, I, 169-200.

(3) Msl. bk. *Koçi Bey Risâlesi*, İstanbul 1303, Matbaa-i Ebuzziya.

(4) Bk. Kâtip Çelebi, *Düstûr'u'l-Amel li-İslâhi'l-Halel*, İstanbul 1280 (Aynî Ali Efendi risâlesiyle birlikte). Fakat bu lâyiha'nın yazarlarının, Osmanlı Devleti'nin ve toplumunun içinde bulunduğu buhranlara günümüzde söylendiği gibi, genekçi bir gözle baktıkları bir gerçektir. Onlar, bugün ilerlemiş tarih araştırmalarının belirgin sonuçları sayesinde bizim kazanabildiğimiz toplu bakış açısına

Devletin içinde bulunduğu kötü durumu düşünüp sebeplerini yakalamaya çalışan ve kendilerine göre bir takım sonuçlara ulaşanlar arasında bazı dinî çevreler de yer alıyordu. Artık eski kuvvet ve canlılığını çoktan kaybedip, eskiyi tekrar çerçevesine hapsedilmiş medreselerden yetişme vâizlerden teşekkül eden bu çevreler, mevcut bozukluğu Kur'an ve Sünnet'ten uzaklaşıp bid'atlere saplanmaya bağlıyor, çareyi bunları temizlemekte buluyorlardı. Onların fikrince devlet ancak bu sayede kurtulabilirdi. İşte Kadizâde Mehmed Efendi ve adını alan zümre, bu çevreden çıkmıştır. Ancak onların bu düşünceleri yeni değildi. Kendilerinden önce, Birgivi Mehmed Efendi tarafından daha Kanunî devrinde aynı görüşler savunulmuştu. Bu itibarla Kadizâdeliler hareketini iyi anlayabilmek için fikrî alanda onlara öncülük etmiş olan Birgivi Mehmed Efendi'den kısaca bahsetmek gerekir.

II — Birgivi Mehmed Efendi ve Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk dinde tasfiye teşebbüsü:

Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasî ve askerî bakımdan en güçlü olduğu fakat içtimai ve iktisadî yönden ilk çözülme alâmetlerinin ortaya çıkmaya başladığı Kanunî Sultan Süleyman devrinde (1520-1566) yetişmiş olan Birgivi Mehmed Efendi*, Kur'an ve Sünnet'in dışında her türlü islâmî geleneği reddeden ilk tasfiyeci olarak dikkati çeker.

sahip bulunmadıklarından, buhranları dar bir çerçeve içinde ve tek açıdan değerlendirebilmişlerdir. Kaldı ki o devirde Avrupa bile Osmanlı İmparatorluğu'nun durumunu teşhis edebilmiş değildi. Dolayısıyla o yazarların eserlerinde ileri sürdükleri çareler de eski nizamın yeniden ihyası tarzında olmuş, fakat bu, tabiatıyla sonuç vermemiştir.

(5) Kâtip Çelebi biraz aşağıda bahsedilecek olan Mizanu'l-Hakk adındaki risâlesinde, XVII. yüzyılda Osmanlı medreselerinin yetersizliği ve bozukluklarını dile getirmektedir (bk. ss. 10-11).

(6) Birgivi Mehmed Efendi 1520'de Balıkesir'de doğmuş ve ilk tahsilini bir müderris olan babasından görmüştür. Sonra kabiliyetin görülmesiyle babası Ali Efendi tarafından İstanbul'a gönderilmiş ve tahsilini burada tamamlamıştır. Bir ara tasavvuf mesleğine geçmek niyetiyle Bayramî Melâmîleri'nden Karamanlı Şeyh Abdurrahman Efendi'ye intisap etmiş, fakat rivâyete göre riyâzata tahammül ve Vahdet-i Vücut meselesini tasvip edemediği için vazgeçmiştir. Bir müddet İstanbul'da tedris faaliyetinde bulunan ve giderek tasavvufa karşı menfileşen Mehmed Efendi, II. Selim zamanında, muhtemelen, İstanbul'da ve saray çevrelerinde gördüğü ve tasvip edemediği bazı durumlar sebebiyle memleketine dönmek istemiştir. Hemşehrisi ve padişahın hocası Atâullah Efendi'nin Birgi'de yaptırdığı medreseye kendi arzusuyla müderris tayin edilmiş, 1573'de vebadan ölünceye kadar burada dersler ve vaazlar vermiş, fikirlerini yaymaya çalışmıştır. Bu sebeple kendisi Birgivi yahut İmam Birgivi diye anılır. Hakkında geniş bilgi için bk. Nev'îzâde Atâyî, Zeyl-i Şakayık, İstanbul 1269, I, 179. Kâtip

Onun tasfiyecilik anlayışını, aşağıda belirtileceği üzere, İbn Teymiyye'nin şekillendirdiği şüphesiz olmakla beraber, Birgivi bu yola durup dururken girmemiştir. Osmanlı siyasetinde ve idaresinde gördüğü bir takım yolsuzluklar ve toplum hayatında müşahade ettiği veya onun böyle vasıflandırdığı bozulmalar, kendisini derinden etkilemiş görünüyor. Birgivi'nin yaşadığı devrin, Kanuni'nin şehzâdelerinin mücadeleye giriştikleri; çeşitli idarî kademelerdeki çoğu devşirme menşeli devlet adamlarının suistimallerde bulundukları; Anadolu'da birbiri peşine isyanların patlak verdiği bir dönem olduğu unutulmamalıdır⁷. Bizce Birgivi, bunların üzerinde hâsıl ettiği tesirle, bozulmakta olan nizamın çaresini İbn Teymiyye'ninki gibi bir din anlayışında bulmuş olmalıdır.

Kaynaklara bakılırsa Birgivi'nin, fikirlerine önce kendi inanmış, düşüncelerini çekinmeden söyleyen, iyi niyetli ve samimi bir âlim olduğunu kabullenmek gerekiyor⁸. Onun, İstanbul'da, müderris ve padişah hocasının himayesinde olduğu halde yükselme imkânlarını bir kenara itip fikirleri uğruna küçük bir taşra kasabası müderrisliği ile yetinmesi bunu açıkça gösteriyor. Aksi takdirde o da, halefi Kadızâde Mehmed Efendi ve taraftarları gibi, her türlü çareye başvurarak yükselme, servet ve mevki elde etme yollarını zorlayabilirdi.

Birgivi Mehmed Efendi'nin, bütün hayatı boyunca fikirlerinden en ufak bir taviz vermeden uğraştığını görüyoruz. Hatta o, idare mekanizmasında gördüğü yolsuzlukları önlemek için veziriâzam Sokullu Mehmed Paşa'ya bile nasihatlerde bulunmuş, ayrıca dinî prensiplerden taviz verdikleri düşüncesiyle devlet hizmetindeki ülemâya da hücum etmiştir⁹. Birgivi, şeriati korumanın vazifesi olduğuna samimiyetle inanıyordu. Kâtip Çelebi'nin deyimiyle, ağır bir yük altına girmeyi göze alarak, çeşitli ihtarlarına rağmen Şeyhülislâm Ebussuud Efendi'ye iktidarının zirvesinde

Çelebi, *Mizânu'l-Hakk fi İhtiyâr'l-Ehakk*, İstanbul 1306, ss. 120-125; Bursalı M. Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1333, I, 253-255; Uzunçarşılı, III, 363; Kasım Kufralı, "Birgivi", İA. Birgivi Mehmed Efendi'nin hayatı surada daha geniş olarak ele alınmıştır: Emrullah Yüksel, *Les Idées Religieuses et Politiques de Mehmed al-Birkêwi*, basılmamış doktora tezi, Paris 1972; ayrıca bk. Mehmed Şimşek, *Les Controverses sur la Bid'a en Turquie*, basılmamış doktora tezi, Paris 1977, ss. 51-54 vd.

(7) Bütün bu olaylara dair bk. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1964, 2. bs II, 345-361; İ. Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul 1971, 2. bs., II, 121-328; İnalçık, ss. 35-41; Shaw, I, 87-111.

(8) Bk. Kufralı, "Birgivi", İA. Birgivi'nin muhtelif konulardaki fikirleri hakkında geniş bilgi için bk. Yüksel, ss. 90-207; Şimşek, ss. 51-54.

(9) Bk. İnalçık, s. 184. Şüphesiz, sorumluluk altında bulundukları için durumu ve gerçekleri daha iyi görmeleri sebebiyle ona göre hareket etmek zorunda olan devlet hizmetindeki ülemânın, Birgivi tarafından tenkitlere uğraması kaçınılmazdı.

olduğu bir zamanda karşı çıkmak cesaretini göstermişti¹⁰. Bu cümleden olarak nâfile ibadetler karşılığında ücret almayı kesinlikle haram ilân ettikten başka, para ve menkul değerlerin vakfına da, yazdığı bir risâleyle itirazda bulunmuştu¹¹. Ebussuud Efendi Birgivi'nin fikirlerini o zamana kadar yerleşmiş nizamı bozacağı ve vakıf müessesesini altüst edeceği sebebiyle aynı şekilde reddetmiş ve ağır basarak mücadeleyi kazanmıştı¹².

Birgivi'nin aksine, şeriatla çatışmayan bid'at (İslâmî geleneğe malolmuş örf ve âdet) leri tecviz eden Ebussuud Efendi'nin ona katıldığı tek nokta, tarikatların raks ve semânın câiz olmadığı idi¹³. Gerçekten Birgivi Mehmed Efendi, şiddetle tarikatlara karşı çıkıyor, İslâmiyet'i zedeleyen bid'atların çoğunun onlar tarafından ihdas edildiğine inanıyordu. Bu sebeple toplumun şeriatın gerçek çehresinden uzaklaşmasından onları sorumlu tutuyordu. Kendisinin bu tutumunun altında, tasavvufa yatkın olmayan mizacının da etkisini görmek zor değildir. Nitekim Kâtip Çelebi, Birgivi'nin şeriat ilimlerinde titiz bir "müdekkik" olmasına karşılık, "hikemiyyat"ı sevmeyip eserlerinde bunları inkâr ettiğini belirtmekle bu gerçeği dile getirmektedir. Ayrıca o, Birgivi'nin, tarih okumadığı için, tanımadığı örf ve âdetlere boşu boşuna mukavemet ettiğini bildirmekle de, bu zatın tasfiyecilik anlayışını hangi faktörün yönlendirdiğini göstermiş olmaktadır¹⁴.

Gerçekten Birgivi bütün gücüyle bid'atlara savaş ilân ederken, İslâmiyet'i toplum hayatından ayrı düşünmek ve İslâm toplumlarının yüzlerce yıllık kültür birikimini bir kalemde silebileceğini sanmak gibi bir hatâya düşmüş, bunun doğuracağı içtimâî sarsıntıları hesap edememiştir. Böylece o, mezhepçe Hanefî olduğu halde, bu tutumuyla İbn Teymiyye ekolünü benimsemiştir.

Aslında Birgivi'nin kitap ve risâle olarak yazdığı eserler incelendiği zaman, başta İbn Teymiyye olmak üzere, talebesi İbn'ul-Kayyim el-Cevziyye (öl. 1350)¹⁵ ve bu ikisinden önce ve sonra yaşamış daha bazı Han-

(10) Kâtip Çelebi, *Mizan*, s. 125.

(11) Bk. es-Seyfu's-Sârim fi Ademî Cevâzi Vakfî'n-Nükûd ve'd-Derâhim, Süleymaniye (Esad Efendi) Ktp., nr. 1581.

(12) Kufrahı, a.g.m.; Cavid Boysun, "Ebussuud Efendi", İA.; İnalcık, a.ye. Geniş bilgi için 6 nolu notta zikredilen yerlere başvurulmalıdır.

(13) Ebussuud Efendi'nin, raks ve semân haram olduğuna dair verdiği fetvâlar tarikat çevrelerinden mukabil risâlelerle cevaplandırılıyordu. Bilhassa Mevlevîler bu işin üstünde durmuşlar, raks ve semân meşrûluğunu savunarak bu münakaşayı ilmi bir seviyede sürdürmüşlerdi (bk. H. Gazi Yurdaydın, "Türkiye'nin dini tarihine umûmî bir bakış", İFD, IX (1961), s. 117).

(14) Kâtip Çelebi, *Mizan*, s. 123.

(15) Zikredilen bu mühim şahsiyetler için El¹ ve El² deki ilgili maddelere bk.

beli ülemâsının etkileri pek açık bir sûrette görülür¹⁶. Bu eserlerinde Birgivî, okuyucularına sık sık adı geçenlerin kitaplarını tavsiye etmek- te ve kendilerinden nakillerde bulunmaktadır¹⁷. Bu itibarla Birgivî'nin İslâmiyet anlayışının ve özellikle bid'atler meselesindeki tavrının aynıyla İbn Teymiyye ekolünü yansıttığı söylenebilir.

Her hâlû kârda Birgivî Mehmed Efendi eserleriyle XVII. yüzyıl- da Kadızâdeliler hareketinin fikrî temellerini hazırlamış ve bir çığır aç- mış bulunuyordu. Öğrencileri, hocalarının fikirlerini yayarak belli bir zümre oluşturmushlardır ki, Kadızâde ve taraftarları işte bu çevre için- den çıkmıştır.

III — Kadızâde Mehmed Efendi ve Kadızâdeliler hareketinin başlangıcı:

Birgivî ekolü içinden yetişen ve Kadızâdeliler hareketinin isim ba- bası olan Kadızâde Mehmed Efendi¹⁸, İstanbul vâizlerindendir. Kendisi-

(16) Birgivî, yazdığı kitap ve risâlelerle bid'atlara karşı hayatı boyunca savaşmayı gaye edinmişti. Kendisine asıl şöhretini sağlayan, Vasiyyetnâme ile, kısaca Tarikat-ı Muhammediye diye tanınan et-Tarikatu'l-Muhammediyye fi's-Sireti'l-Ahmediyye adlı eserleridir. Bunlardan birincisi, türkçe bir ilmihal kitabı olup, öteki ise, Birgivî'nin vaaz ve irşadlarından bir kısmını ihtiva eden arapça bir eserdir (bk. İstanbul 1309). Pek çok şerh ve tekmileleri vardır (bk. Yüksel, ss. 90 vb.). Bu eserin Osmanlı din tarihindeki yeri oldukça mühimdir. Çünkü hem yazıldığı devirden günümüze kadar çok okunmuş din adamlarının temel müracaat kitaplarından biri olmuş, hem de dolayısıyla, halkın din anlayışının şekillenmesinde ve bazı meselelerdeki bir takım görüşlerinin oluşmasında rolü bulunmuştur. Konumuz açısından da ayrı bir önemi vardır; zira Kadızâdeliler'in dayandıkları ana kitap vazifesini görmüştür.

Müellifinin tarikatlara karşı çıktığını vurgulayan bir isim taşıyan bu eser, o devir müslüman Osmanlı toplumunun ihtiyacı olan dinî, ahlâkî ve âdâbî muâse- retle ilgili pek çok konuyu, meseleyi ele almıştır. Bunlar işlenirken âyet ve hadis- lerle, eski ülemâdan müellifin görüşlerine uygun nakillerle belgelendirilmiştir. Yüzlerce yıl tutulmasının bir sebebi de budur.

(17) Osmanlı ülemâsı önceleri, muhtemelen, tahsile gittikleri Mısır ve Suriye gibi ülkelerde; İstanbul'un fethinden sonra ise buraya akın eden Arap ülemâsı vası- tasıyla İbn Teymiyye ve öğrencilerinin eserlerini tanımışlardır. Ancak bilhassa 1517 de Mısır'ın zaptından sonra Osmanlı devlet hizmetine alınan Arap âlim- leri, İbn Teymiyye'nin eserlerini tekrar bazı çevrelerde tanıtmış olmalıdırlar. İşte Birgivî de bunlarla temas sonucu bu eserleri tanımış ve ilgi duymuştur. Birgivî'nin eserlerindeki fikirlerin İbn Teymiyye ve öğrencilerinin eserleriyle alâkasına dair geniş bilgi için Yüksel ve Şimşek'in zikredilen tezlerine bakılmalıdır. Ayrıca Birgivî'nin eserlerinin toplu bir bibliyografyası ve yazma nüshaları için bk. Atsız, Birgili Mehmet Efendi Bibliyografyası, İstanbul 1966.

(18) Kadızâde Mehmed Efendi, Doğancı Mustafa Efendi adında bir kadının oğludur (bk. Kâtip Çelebi, Mizan, s. 126; aynı yazar, Fez'leke, İstanbul 1287, II, 182). Bu

nin bir ara öğrencisi olan, dolayısıyla hakkında en yetkili görgü şahidi hüviyetiyle bilgi veren Kâtip Çelebi'ye göre, Kadızâde tıpkı mânevî hoca-sı Birgivi gibi şer'î ilimler dışında hiç bir ilimle uğraşmamıştı. Bu sebeple de "mâkulât semtini bilmediğinden" bu sahalara karşı düşmanca tavır takınmıştır. Ancak, sathî ve basit vaazlar ve dersler vermesine rağmen, tesirli konuştuğu, ifadesi düzgün olduğu için etrafına kalabalık bir dinleyici kitlesi tophiyabiliyordu¹⁹.

Kadızâde "Mâkulât"a olan düşmanlığını vaaz ve derslerinde de ortaya koyuyor, halkı bunlarla uğraşmaktan menediyordu. İşleyeceği konuları daima bu görüşünü destekler mahiyette olanlardan seçiyordu²⁰.

Kaynaklar, Kadızâde'nin fikrî ve ilmî cephesi hususunda olduğu gibi, ahlâkî yönü konusunda da müsbet değildirler. Rivâyete göre o, son derece kurnaz ve mevki hırsı ile dolu bir insandı. Vaazlarında memleketin ve devletin geçirmekte olduğu buhranı istismar ederek kendisini şeriâtın hâmisî gösteriyordu²¹. Hal böyle olunca, devletin aczinden şaşkın halde bulunan halkın ve bilhassa mutaassıp çevrelerin, Kadızâde'nin sözlerinde bir çıkış yolu gördüğü ve kendisini bu yüzden tuttuğu tabii görülmelidir. Böylece Kadızâde'nin şöhreti yavaş yavaş yayılmağa başladı. Bu şöhret, 1630 lu yıllar da artık saltanat dizginlerini eline geçirmiş bulunan IV. Murad'ın kulağına erişti.

yüzden Kadızâde diye şöhret bulmuş, hatta, Kadırğa'da Sokullu Mehmed Paşa Tekkesinin şeyhi Sofyalı Büyükkadızâde Mehmed Efendi'den ayırdedilmek için Küçükcadızâde denilmiştir. Kendisi ilk tahsilini memleketinde Birgivi Mehmed Efendi'nin öğrencilerinden gördükten sonra, İstanbul'a gelerek Dursunzâde Abdulah Efendi'ye mürid olmuştu. Daha sonra Tercüman Yunus Tekkesi şeyhi Ömer Efendi'nin hizmetine girdi ise de, tıpkı Birgivi gibi tasavvufa uyuşamıyarak vazgeçti. Tahsilini tamamladıktan sonra bir müddet Aksaray'da Murad Paşa Camii'nde ders verdikten sonra, Sultanselim Camii vâizi oldu. Ayrıca evinin yanındaki mescidde de dersiâmlık yapıyordu (bk. Kâtip Çelebi, Mizan, ss. 126-127; aynı yazar, Fezleke, II, 182; krş. Naimâ, VI, 219; Uzunçarşılı, III, 364).

- (19) Kâtip Çelebi, Mizan, ss. 130-132; Fezleke, a.ye. Yazar onun sık sık vaazlarında aşağıdaki gibi sözler söylediğini naklediyor ki, taassubunun derecesini göstermek bakımından zikre değer:

Kelâm-ı felsefe fülse değer mi

Ana sarraf-ı keyyis baş eğer mi

Mantikiler ölür ise gam değil

Zira anlar ehl-i imandan değil

(Son iki mısra Ebuzziya tab'ında yoktur; O. Şaik Gökyay'ın nesrinden alınmıştır)

- (20) Kâtip Çelebi, Mizan, s.131; Fezleke, II, 183.

- (21) Uzunçarşılı, III, 364.

Gerçekten hareket tarzına ve olayların akış istikametine bakılırsa, şöhrat, servet ve mevki peşinde koştuğu ve bu maksatla padişahın dikkatini çekmek için uğraştığı muhakak gibi görünen Kadızâde'nin, bunun için en uygun zamanı seçtiği anlaşıyor. Naimâ'ya göre, "Sultan Murad Hazretleri halkı zabıt ve te'dib için kahvehâneleri yıkdırub duhan isti'mali-ni men'itmek üzere yasağ-ı azim idüb mütenebbih olmıyanları zecr ve katl ile tahvif itdikleri esnâda Kadızâde Efendi vâizların eşheri bulunmağın taraf-ı şehriyârî cânibine medâr-ı intisab olmağıcün duhânın hürmeti husûsını zu'mince ictilah ve delâil-i akliyye ve nakliyye ile îrad idüb muğâla-ta-i biendâze ile kûbâb-ı feleğ'e âvâze salmışıdi"²³. Kadızâde'nin bu fetvâsına itiraz edenler çıktı ise de o, "hürmeti kat'iyüsübût olma-dığı sûretde ulûl-emrin men'itmesiyle terki lâzım olub memnû' olmıyanlar sultan-ı zamana muhâlefet sebebiyle vâcibu'l-katillerdir"²⁴ diye karşılık vererek padişaha yaranmak uğruna hayret verici bir sorumsuzluk örneği sergiliyordu.

Maamâfih Kadızâde hedefine ulaştı. IV. Murad, kendi siyaseti doğrultusunda, üstelik en gerekli bir zamanda böyle fetvâlar veren Kadızâde'yi himâyesine aldı²⁴. Bunun sonucu olarak 1631 yılında Ayasofya vâizliğine terfi ettirildi²⁵ ve daha bir kuvvet ve cesaretle fikirlerini yaymağa, kabul etmeyenlere sataşmağa başladı.

XVIII. yüzyıl Mevlevî müelliflerinden Sâkib Dede, Kadızâde'nin IV. Murad'a yakınlaşmasını başka bir olaya bağlar. Ona göre, Kadızâde ilk zamanlarda Molla Gürânî camiinde "nâm ü nişanı mezkûr ve ma'hûd olmıyan bir vâiz" iken, padişahın gördüğü, fakat kimsenin yorumlayamadığı bir rüyayı yorumlaması üzerine dikkat çekmiştir. Sâkib Dede gerçekte rüyayı tabir edenin bir Mevlevî dervişi olup Kadızâde'nin bunu duyarak kendine malettiğini söyler. O tarihten itibaren Kadızâde'nin tanınmaya başladığını bildiren müellif, aynı zamanda müslümanlar arasında taassup fitnesini de yine onun uyandırdığını sözlerine ekler²⁶.

Artık IV. Murad'ın yakını olan Kadızâde'nin, yapılması gereken is-lâhat hakkında paşidaha lâyiha sunan öteki şahsiyetler gibi, ona bir lâyiha verdiği de görülüyor. Tâcu'r-Resâil fî Menâhici'l-Vesâil adını taşıyan bu lâyiha, haddi zâtında İbn Teymiyye'nin devlet idaresinden bahse-

(23) Naimâ, VI, 220; Fındıklılı Mehmed Ağa, Silâhdar Tarîhi, İstanbul 1928, I, 57.

(23) Naimâ, a. ye. Naimâ, Kadızâde'nin bu fetvasından cesaret alan IV. Murad'ın tütün ve kahve içen pek çok kişiyi katlettirmesinden gerçekte onun sorumlu olduğunu, bu yüzden hiçten yer yüzlerce günahsızın kanının döküldüğünü tees-sürle kaydeder. Ayrıca bk. Silâhdar Tarîhi, a.ye.

(24) Naimâ, VI, 221.

(25) Uzunçarşılı, a. ye.

(26) Bk. Sefine-i Nefise-i Mevleviyân, Bulak 1283, I, 165.

den es-Siyâsetu's-Ser'iyye adlı arapça bir risâlesinin bizzat Kadızâde tarafından yapılmış tercümesinden başka birşey değildir²⁷. Bu sûretle Kadızâde, XVII. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nda İbn Teymiyye'nin fikirlerini yeniden gündeme getirerek mevcut bozuklukların buna göre ıslâhını teklif ediyordu²⁸.

Aynı ekole mensup bulunmaları dolayısıyla Kadızâde de vaktiyle Birgivi'nin yaptığı gibi, tarikat mensuplarına, bu arada özellikle Semâ' ve Devran meselesi yüzünden Halvetîler ve Mevlevîler'e şiddetle cephe aldı. Ancak Birgivi'deki fikir samimiyeti, dürüstlük ve ilmi kudretin onda bulunmadığını kaynaklara dayanarak söyleyebiliriz. Nitekim Kadızâde ilmi çerçeve içinde kalarak tarikat mensuplarına muarız olacak yerde, "tahta depenler", "düdük çalanlar" gibi alaycı ve küçük düşürücü sözlerle sataşıyor²⁹, hatta bazan işi hakarete kadar vardıyordu. Böylece o, XII. yüzyılda İmam-ı Gazzâlî (öl. 1111)'nin mükemmel bir şekilde uzlaştırdığı şeriat-tarikat çekişmesini, hem de çok nâzik ve tehlikeli bir dönemde, yeniden çatışma haline dönüştürmüş oluyordu.

Kadızâde'nin başlattığı bu çatışma ve özellikle Halvetîler'e yaptığı ağır hücumlar hem öteki tarikat çevrelerinde, hem de tabiatıyla daha çok Halvetîler arasında bir tepki ve mukavemet cephesi oluşturdu.

IV — Tasavvuf çevrelerinin Kadızâde'ye karşı çıkması ve Şeyh Abdülmecid Sîvasî ile olan mücadele:

Kadızâde'nin bid'atlara çatarken, tarikat âyinlerini ve bazı tasavvufî meseleleri diline dolayıp münakaşa konusu yaptığı sıralarda, Şeyh Abdülmecid Sîvasî Efendi de Halvetîler'in ileri gelenlerinden bulunuyordu³⁰. O da vaazlarında Kadızâde'ye ve fikirlerine hücum etmekte³¹, münakaşa

(27) Bk. Süleymaniye (Hacı Mahmud) Ktp., nr. 1926. Bunun ve Kadızâde'nin diğer eserleri için bk. Şimşek, ss. 81 vd.

(28) Kadızâde sadece Tâcu'r-Resâ'il'de değil, öteki eserlerinde de İbn Teymiyye'nin ve öğrencilerinin eserlerinden bahsetmektedir (krg. Şimşek, s. 95).

(29) Kâtip Çelebi, Mizan, s. 132; Fezleke, II, 183.

(30) Abdülmecid Sivasî Efendi, Şeyh Muharrem b. Mehmed Zili adında bir zatın oğludur. Halvetî şeyhlerinden Şemsuddîn Ahmed Efendi'nin de hem yeğeni, hem halifesi idi. Görüldüğü gibi bir şeyh ailesine mensuptu. İstanbul'a yerleştikten sonra, 1591 tarihinden itibaren kendi adıyla anılan tekkeye şeyh olmuş, I. Ahmed'in Sultanahmed camii'ni inşasından sonra buraya vâiz tayin edilmişti. Kendisinin bazı risâleleri bulunmakta, aynı zamanda Şeyhî mahlasıyla şiirler de yazmaktaydı. Halk arasında kerametleri yayılmıştı (bk. Kâtip Çelebi, Mizan, s. 126; krg. Naimâ, 218; Bursalı, I, 120).

(31) Kâtip Çelebi, Mizan, s. 132; Fezleke, II, 183. Müellif, Şeyh Sivasî'nin de karşılık olarak Kadızâde'yi mühlid ve zındık ilân ettiğini söyler.

konusu olan meseleleri mutasavvıfların inançları doğrultusunda cevaplandırmaktaydı. Naîmâ bu iki şahıs arasında tartışılan meseleleri şöyle sıralıyor:

1. Akli ilimlerin tahsilinin meşrû olup olmadığı,
2. Hızır Aleyhisselâm'ın hayatta olup olmadığı,
3. Ezan, mevlid, Kur'an vs. nin makamla okunup okunamayacağı,
4. Semâ' ve devranın câiz görülüp görülemeyeceği,
5. Tasliye (Hz. Muhammed'e salevat okuma) ve tarziye (Sahabeye Radiyallahü anıh deme)nin icap edip etmediği,
6. Tütün, kahve vs. keyif verici maddelerin haram sayılıp sayılmıyacağı,
7. Hz. Muhammed'in ebeveyninin iman ile ölüp ölmedikleri,
8. Firavun'un imanının makbul olup olmadığı,
9. Muhyiddin-i Arabî'nin kâfir sayılıp sayılmayacağı,
10. Yezid'e lânet edilip edilmeyeceği,
11. Hz. Muhammed'in vefatından sonra ortaya çıkan örf, âdet ve geleneklerin terkinin şart olup olmadığı,
12. Kabir ve türbe ziyaretinin câiz görülüp görülmeyeceği,
13. Regaib, Berat ve Kadir gibi mübarek gecelerde cemaatle nâfile ibadet yapılıp yapılmıyacağı,
14. Büyüklerin el ve eteğini öpmenin, selam verirken eğilmenin doğru olup olmadığı,
15. Emr bi'l-mâruf ve nehy ani'l-münker (iyiliği emredip kötülükten menetmek) meselesi,
16. Rüşvet almanın câiz olup olmadığı³².

İlk defa Kadızâde Mehmed Efendi tarafından ortaya atılan bu meselelere mutasavvıfların tam aksine o şöyle cevaplar veriyordu: Akli ilimlerin tahsili câiz değildir; Hızır hayatta olamaz; Ezan, mevlid, Kur'an vs. yi makamla okumak haramdır; Semâ' ve devran haramdır; Hz. Muhammed'in ebeveyni kâfirdir; Firavun'un imanı makbul değildir; Muhyiddin-i Arabî kâfirdir; Yezid'e lânet vaciptir; Bütün bid'atler istisnasız haramdır; Kabir ve türbe ziyareti câiz değildir; Cemaatle nâfile ibadet yapılamaz vs. Kadızâde'nin bu fetvâlarına Şeyh Sivasî de tam tersi cevaplar veriyordu.

Zikredilen konular üzerindeki bu kutuplaşmada şahsî maksatlar söz konusu olduğu gibi, iki şahsın mizac, meşreb ve meselelere yaklaşım tarzı farklılığının da büyük rolü vardır. Birgivi gibi tasavvufu uyuşamıyan bir yaratılış sahibi Kadızâde, sadece şer'î naslara itibar ediyor ve

(32) Naîmâ, VI, 219-220; krş. Uzünçarşılı, III, 365-366; İnalçık, s. 184. Bu meselelerin ilâhiyat açısından münakaşa ve hükümlerine dair bk. Şimşek, ss. 110-225.

onları çok dar bir açıdan yorumluyordu. Kısaca, nazar ve akıl metoduyla hareket ediyordu. Halbuki Şeyh Sivasî bir mutasavvıf olması itibariyle keşf ve müşahade metoduna itibar ediyor, başka hiç bir şeyi kabule yanaşmıyordu. Her ikisinin meselelere bu tek taraflı yaklaşımları çatışmanın şiddetlenmesine yol açıyordu.

✓ Kanaatimizce burada üzerinde durulması gereken asıl nokta, söz konusu meselelere Kadızâde'nin veya Şeyh Sivasî'nin ne yolda cevap verdikleri değil, meselelerin bizzat kendileri, yani mahiyetleri olmalıdır. O dönem müslüman Osmanlı toplumunun üzerinde düşünülmesi ve çare bulunması icap eden pek çok hayati meselesi varken, Kadızâde'nin çoğu önemsiz ve hatta, Hz. Peygamber'in ebeveyninin, Firavun'un iman ile ölüp ölmedikleri gibi canlı olmayan meseleleri seçmesi mânidardır.

Kadızâde niçin böyle hareket etmiştir? Bu sorunun cevabı bizi Kadızâde'nin samimiyetinden haklı olarak şüpheye düşürecek niteliktedir. Bu itibarla onun asıl niyetinin bid'atleri temizlemek ve bu yolla toplumu selâmete ulaştırmak değil, mevki ve şöhret sağlamak olduğu meydana çıkıyor. Emr bi'l-mâruf ve nehy ani'l-münker meselesi bu niyetin tahakkuku için mâhirane tasarlanmış bir meşrûiyet aracı olmaktadır. Hatta o, münakaşaları halka kadar indirmek ve taassup duygularını körüklemekle³³, toplumu içine ittiği kargaşalığın ağır sonuçlarını görmemezlikten gelmek gibi büyük bir sorumsuzluk gösterebilmiştir. Nitekim Kâtip Çelebi ve Naimâ hem Kadızâde'yi, hem de Şeyh Sivasî'yi bu yüzden ağır bir şekilde itham ederler³⁴.

Her hâlî kârda, Kadızâde ile Şeyh Sivasî'nin bir taraftan vaaz ve derslerle fikirlerini halka yaymaya çalıştıkları, bir taraftan da **er-Risâletu'l-Kamia li'l-Bid'a**³⁵ ve **Bidâatu'l - Vâizin**³⁶ gibi karşılıklı eser ve risâlelerle münevver tabakayı ve devlet adamlarını etkilemeye çalıştıklarını

(33) Kâtip Çelebi ve Naimâ bu duruma esfle işaret ederler (bk. *Mizan*, s. 132; *Naimâ*, VI, 221). Nitekim Kâtip Çelebi *Mizanu'l-Hakk*'ı, halkı birbirine körükörüne düşman olmaktan kurtarmak ve itidal yolunu göstermek için yazmıştır. O burada, yukarda bahis konusu edilen meseleleri birer birer ele almış, eski ülemânın eserlerinden de deliller getirerek uygun cevaplar vermeye çalışmıştır. Müellif ayrıca, insanların yaratılış itibariyle farklı mizac ve meşrebde olduklarını; bunun tabii karşılanması gerektiğini; dolayısıyla yerleşmiş bir takım âdet ve örflerden halkı vazgeçirmenin mümkün olmayacağını kaydeder. Bunların üzerine gidildiği takdirde toplum nizamının sarsılacağını, bu bakımdan Kadızâde ve Şeyh Sivasî'nin yollarının yanlış olduğunu da sözlerine ekler.

(34) Kâtip Çelebi, *Mizan*, s. 132; *Naimâ*, VI, 219, 221. Her iki yazar da bu şahısların asıl maksatlarının şöhret yapmak için padişahın dikkatini celbetmek olduğunu söylerler.

(35) Kadızâde'nin bu eseri, Süleymaniye (Serez) Ktp., nr. 3876/12 de bulunmaktadır.

(36) Şeyh Sivasî'nin zikredilen eseri için bk. Süleymaniye (Kılıç Ali Paşa) Ktp., nr. 1032/2.

görüyoruz. İki şahsiyetin bu sonu gelmeyen mücadelesi, bu tarzda bir ömür boyu sürecektir.

V — Kadızâde - Şeyh Sivasî mücadelesi karşısında devletin tavrı ve mücadelenin geçici olarak sona erışı:

Kadızâde ile Şeyh Sivasî arasında giderek ağırlaşan münakaşalar karşısında devlet yetkililerinin ve özellikle IV. Murad'ın tutumu gerçekten dikate değer. Onun bu münakaşaları çok yakından ve bütün teferuatıyla takip ettiğine şüphe yoktur. Daha önce de belirtildiği gibi, padişah kendi icraatına uygun vaazlar yapıp fetvâlar veren Kadızâde'yi zımnen destekliyordu. Bununla beraber, Şeyh Sivasî'ye de zaman zaman sempati ve yumuşaklık göstermekten geri kalmadığını kaynaklar kaydediyor³⁷. Bunun sebebi bizce açıktır: Çünkü padişah, muhtemelen yakın adamlarının da telkinleriyle, iki taraf arasında dengeyi muhafaza etmenin hem devlet hem de toplum nizamı açısından daha iyi sonuç vereceğini hesap ediyordu. Aksi halde Kadızâde'nin açıkça ve fiilen desteklenmesi, karşı tarafın ezilmesiyle sonuçlanacağından tasavvuf çevrelerinde bir patlamanın vukû bulmasından ve bunun hâsıl edeceği tehlikeli olaylardan korkulurdu.

Kadızâde-Şeyh Sivasî çatışması bu denge siyaseti sayesinde yazılı ve sözlü safhada sürüp giderken, 1635 yılında henüz 53 yaşında olduğu halde Kadızâde vefat etti. Bundan tam dört sene sonra da, 70 yaşının üstünde iken Şeyh Sivasî öldü³⁸. Bu sûretle geçici bir müddet için mücadele sona erdi. Fakat her iki tarafın fikirlerini benimseyen mutaassıp birer zümre meydana gelmiş, özellikle Kadızâde taraftarları geçen bu müddet içinde hayli kuvvetlenmişlerdi.

VI — Kadızâdeliler hareketinin genişlemesi ve fiilî sahaya intikali:

IV. Murad'ın 1640 da ölümü ve yerine kardeşi Sultan İbrahim'in tahta geçmesiyle birlikte, imparatorluğun zecrî tedbirlerle kısmen sağlanabilmiş nizamı yeniden bozulmaya başladı³⁹. İdare mekanizması tekrar

(37) Naimâ, VI, 221; krş. Uzunçarşılı, III, 366.

(38) Kâtip Çelebi, Mizan, s. 126; Naimâ, VI, 218. Kadızâde'nin vefatından iki sene sonra, yani 1637 de, Sakarya havalisinde Şeyh-i Sakarya namıyla mehdilik iddia ederek ayaklanan bir zatın, dikkate değer olaylara sebep olduğu görülür (bk. Kâtip Çelebi, Fezleke, II, 195-196; Naimâ, III, 317-319; Uzunçarşılı, III, 206; Danişmend, III, 372-373). Kadızâdeliler hareketiyle bu olayın aynı döneme rastlaması herhalde bir tesadüf eseri olmasa gerektir. Her iki olayın da halkın içinde bulunduğu içtimai bunalımla sıkı sıkıya ilgisi muhakkaktır.

(39) Bu dönemin iç ve dış olayları için bk. Uzunçarşılı, III, 228-244; Danişmend, III, 387-411; Shaw, I, 200-206.

muhtelif menfaat gurupları arasında nüfuz mücadelesine sahne oluyordu. Bu durum IV. Murad devrinde sırf Kadızâde ile Şeyh Sivasî arasında kalması sağlanan mücadelenin, bu defa taraftarları arasında yeniden alevlenmesine ortam hazırladı. Özellikle, Kadızâde'den dolayı kaynaklarda **Kadızâdeliler**, veya halk arasında **fakih** kelimesinden bozma **Fakılar** diye tanınmaya başlayan ve çoğu vâizlerden oluşan taraf, ağır hücumlara ve hatta fiili müdahalelere geçti. Bunlar, kendileri gibi düşünmeyenleri kâfir ilân edip tarikat mensuplarına ve bilhassâ Halvetî ve Mevlevîler'e olan düşmanlıklarını halka da yaymaya giriştiler. Ayrıca sade tarikat mensuplarının değil, onlarla temasta bulunup tekkelere girip çıkanların da kâfir olduklarını ilân ettiler⁽⁴⁰⁾. Taraftarlarına sürekli tarikat mensuplarını menetmelerini, bunun **emr bil mâruf ve nehy ani'l-münker** icabı olduğunu telkin ediyorlardı⁽⁴¹⁾.

Kadızâdeliler'in tesir ve nüfuz sahalarına almaya çalıştıkları ve bunda başarıya ulaştıkları ikinci zümre, **saray** mensupları oldu. Vaazlarını dinlemeye gelen baltacı, kapıcı ve bostancılardan pek çok mutaasıp ve menfaatçiyi, devlet nizamındaki bozuklukları istismar ederek etkilediler⁽⁴²⁾. Bu etkilemenin sırf dinî duygulara hitap etmediği, karşılıklı bir menfaat alış verişine dayandığı aşağıda görülecektir.

1648 yılında IV. Mehmed'in henüz çocuk yaşta tahta çıkmasıyla iyice alevlenen saray çevrelerindeki nüfuz ve iktidar mücadelesi, Kadızâdeliler'in iktisadî yönden güçlenmeleri için gerekli şartları hazırladı. Bu dönemde onların, saraydaki taraftarları vasıtasıyla bazı emlâk ve vakıfların idaresini yavaş yavaş ellerine geçirdikleri müşahade ediliyor. Ayrıca pek çok dalavereci ve ihtikârcı tüccar takımının gayri meşrû işlerini yine saraydaki adamları sayesinde ve tabii büyük rüşvetlerle yoluna koydukları ve bunlardan yüksek gelir sağladıkları bilinmektedir. Kadızâdeliler bu yolla bir müddet sonra her meselede devlet işlerine müdahale eder hale geldiler. İstediklerini istedikleri zaman istedikleri işe tayin ettirebiliyor-

(40) Naimâ, VI, 222; krş. Uzunçarşılı, III, 367. Naimâ, "Gürûh-ı mü'minin ve muvahhidin fırka fırka olup mecâlis ve mehâfilde küşe be-küşe mübâhase ve gâvğa ve bihûde muârazalar ile birbirlerin rüsvâ itmekden hâli değiller idi" demek suretiyle işin fecaat derecesini ortaya koyar. Kâtip Çelebi ise, taassubun bu kadar şiddetlenmesine, akli ilimlerin (o bununla dinî ilimlerin dışındaki bütün sahaları kastediyor) ihmalinin sebep olduğunu, bunlar tedris edilmedikçe taassubun kaldırılamayacağını belirtmektedir (bk. Mizan, ss. 15-17; krş. İnalçık, s. 185).

(41) Naimâ, VI, 222; krş. Uzunçarşılı, III, 367.

(42) Naimâ, VI, 223; krş. Mufassal Osmanlı Tarihi, İstanbul 1960, IV, 2047-2047; Shaw, I, 207.

lardı⁴³. Onların devlet işlerine bu ölçüde nüfuzları, idare mekanizmasının düştüğü aczi gösterdiği gibi, atılacak her müsbet adımın ve islâh teşebbüsünün önünde aşılması güç bir engel teşkil ettiklerini de düşündürüyor. Buna karşılık Şeyh Sivasî'lerin ise bu gibi yolsuzluklara karışmadıklarını Naîmâ özellikle zikretmektedir⁴⁴. Fakat gerçekte böyle olup olmadığını söyleyecek durumda değiliz.

VII — Üstüvânî Mehmed Efendi ve Kadızâdeliler hareketinin doruk noktası:

Kadızâdeliler hareketi, IV. Mehmed'in saltanatının ilk yılları boyunca böyle bir gelişme ve genişleme kaydederken, bu zümre içinde yeni bir sinmanın ortaya çıktığı görülür. Bu sima, vaktiyle memleketi Şam'da bir katil olayına sebep olduğu için kısas korkusuyla İstanbul'a kaçan ve Kadızâde Mehmed Efendi'ye intisap eden arap asıllı bir başka Mehmed Efendi idi. Kadızâde'nin yanında sivrilerek Ayasofya vâizliğine kadar çıkan bu zat, vaazlarını sürekli olarak mermer bir sütuna yaslanıp yaptığı için Üstüvânî diye lâkaplandırılmış ve zamanla böyle tanınmağa başlamıştır⁴⁵.

Naîmâ'nın ifadesine göre, zahirde seriatın bütün inceliklerine uyan Üstüvânî Efendi, bu sayede helvacılar, bostancılar ve Enderun mensuplarından bir haylisini ders halkasına çekmiş ve bu yolla adını sarayda duyurmuştu. Bir müddet sonra kendisinin geleneğe aykırı olarak Hasoda'da vaaz etmekle vazifelendirildiği ve bu yüzden halk arasında **Padîşah Şeyhi** diye anılmağa başladığı görülmüştü⁴⁶. Üstüvânî Efendi gerek sarayda, gerekse halk arasındaki vaazlarında sürekli olarak Kadızâde'nin görüşlerini işliyordu⁴⁷.

(43) Naîmâ, VI, 222-224, 230. Tarihçi, Kadızâdeliler sayesinde pek çok saray mensubunun da bu yolsuz tayinlerden büyük servetler elde ettiklerini yazar. Ayrıca Kadızâdeliler'in şerîata aşırı düşkünlüklerinin tamamen zâhirî ve âlet mesabesinde oluşunu, aslında büyük bir ahlâk sukûtu içinde bulunduklarını bazı olaylar zikrederek göstermektedir (bk. VI, 227-228). Benzer olaylardan birisini de Evliyâ Çelebi zikrederek Naîmâ'nın anlattıklarını doğrular ve onun gibi, Kadızâdeliler hakkında menfi düşüncelerini açıklamaktan çekinmez (bk. Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, İstanbul 1314, IV, 247-249). Ancak Kadızâdeliler'in hepsini aynı gözle görmek de doğru değildir. Aralarında herhalde, yapılan yolsuzlukları tasvip etmeyen ve samimi olarak —yanlış yolda olsa bile— dinî duygularıyla hareket edenler vardı.

(44) Naîmâ, VI, 222.

(45) A.g.e., V, 53-54.

(46) A.g.e., V, 54. krş. J. de Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman*, Paris 1835, 264; Uzunçarşılı, III, 368.

(47) Üstüvânî Mehmed Efendi'nin vaazlarından bir kısmının metnine Üstüvânî Risâlesi adıyla sahip bulunuyoruz. Bu risâle, adı geçen öğrencilerinden biri tarafından vaaz metinlerinin bir araya toplanmasıyla meydana gelmiş olup H.G.

Kadıızâdeliler'in bu yeni reisi, sarayda kendine iyi bir çevre edindi ve bu kanalla tayin ve azillerde söz sahibi olmağa başladı. Kendi düşüncelerine uygun kişilerin, aldığı rüşvetin bir kısmını vererek gerekli yerlere tayinlerini yaptırıyordu⁴⁸. Bu suretle büyüyen nüfuzundan aldığı kuvvetle tasavvuf çevrelerine sataşmalarını artırıp halkı da tahrik ediyordu⁴⁹. Bu tahrikler nihayet semeresini verdi ve Kadıızâdeliler tekkeleri basmak ve ortadan kaldırmak üzere baskı yaparak Veziriâzam Melek Ahmed Paşa'dan izin ve Şeyhülislâm Bahayî Efendi'den fetva aldılar. Demirkapı yakınlarındaki Hâlvetî tekkesini basıp tahrip etmek için faaliyete geçtiler. Fakat Samsoncubaşı Ömer Ağa'nın yerinde müdahalesiyle baskın gerçekleştirilemedi⁵⁰. Eğer başarabilselerdi tekkeyi yıkıp dervişleri öldüreceklerdi. Sonradan durumun vehametini farkederek şeyhülislâm, pişman olarak verdiği fetvayı iptal etmiş ve Üstüvânî Efendi'yi cezalandırmak niyetiyle aratmışsa da, beriki kaçıp saklanmıştı.

Kadıızâdeliler'le Şeyh Sivasîler arasındaki düşmanlığın bu dereceye varmasında her iki tarafta yer alan kötü niyetli, cahil ve mutaassıp kişilerin büyük rolü olduğu anlaşılıyor. Çünkü bunlar, bir tarafta duydukları sözleri iyice anlamadan ilâvelerle değiştirerek öbür tarafa naklediyor, böylece düşmanlığı kızıştırıyorlardı⁵¹.

İki taraf arasındaki bu mücadele karşısında diğer ülemânın tavrı da düşündürücüdür. Daha kurulduğu devirden beri Osmanlı İmparatorluğu'nda yüzlerce yıl varlığını yanyana âheng içinde korumuş, hatta bazan işbirliği ortaya koyabilmiş tasavvuf mensuplarıyla medreselilerin böyle bir savaş içine düşmesi şüphesiz ilk defa oluyordu. Metot anlayışı ve farkı dolayısıyla bu iki kesim arasında zaman zaman anlaşmazlık ve rekabet olmuş ise de, bu hiç bir şekilde bu devirde olduğu gibi tehlikeli bir hal almamıştı.

Kadıızâdeliler ile Şeyh Sivasîler arasındaki bu mücadeleye, vâizlerin dışında öteki ilmiye mensuplarının katıldıkları mâlum değildir. Bununla

Yurdaydın bunu ilk defa bir makalesinde inceleyip tanıtmıştır (bk. "Üstüvânî Risâlesi", İFD, X (1962), ss. 71-78). Sultanul-vâizin olarak tavsif edilen Üstüvânî Efendi'nin bu risâlesi, bazıları Kadıızâdeliler ile Şeyh Sivasîler arasında münakaşa edilen konulardan oluşan 50 küsur bab'a ayrılmıştır. Her hüküm, İbn Teymiyye'den Birgivi'ye kadar aynı ekolün mensubu ülemânın fikirleriyle desteklenmiştir.

(48) Naimâ, V, 53, 264; Uzunçarşılı, III, 371.

(49) Naimâ, V, 56; krg. Shaw, I, 207.

(50) Naimâ, V, 56-58; krg. Hammer, XI, 264-266; Uzunçarşılı, III, 368-369. Olayın tafsilatı için gösterilen sayfalara bk.

(51) Naimâ, V, 55. Tarihçi, Kadıızâdeliler'in elebaşlarından olan vâiz Türk Ahmed ve Divane Mustafa gibi mutaassıp tahrikçilerin faaliyetleri ve garip din anlayışları konusunda ibret verici pasajlar kaydeder. (bk. VI, 226-227).

beraber, tasavvuf çevreleriyle ilişkisi olan iki kişi dışında diğer ülemânın Kadızâdeliler'e karşı çıkmadıkları ve olanlar karşısında susmayı tercih ettikleri gözden kaçmıyor. Bu suskunluk ya ülemânın vaziyetin vehâmetini iyi kavrayamadıklarını, ya da Kadızâdeliler'in nüfuz ve baskılarından çekindiklerini akla getiriyor ki, daha çok bu ikinci ihtimalin vârid olduğunu sanıyoruz. Aksi takdirde bütün ülemânın Kadızâdeliler paralelinde yer aldığını söylemek gerekir ki, bu mümkün değildir.

Kadızâdeliler'e eserleriyle karşı çıkan iki zata gelince, bunların yaptıkları tek şey, Kadızâdeliler'in elkitabı olan, Birgivi'nin **Tarikat-ı Muhammediye'sini** tenkitten ibaret kalmıştır. Bunlardan Kürd Molla diye tanınan Mehmed Efendi, Kadızâdeliler'in şiddetli tepkisini celbetmiş, şeyhülislâma müracaatle öldürülmesi için fetva istemişler, fakat başaramamışlardır⁽⁵²⁾. İkincisi olan Kefeli Hüseyin Efendi ise Tatar İmam lâkabıyla bilinen cesur bir şahsiyettir. Kendisi, **Tarikat-ı Muhammediye'deki** bir kısım fikirlerin geçersiz olduğunu eski ülemânın beyanlarına dayanarak göstermeye çalışmış ve mevcut hadislerin pek çoğunun uydurma olduğunu ispatlamıştı. Kefeli Hüseyin Efendi'nin bu eseri, Kadızâdeliler'i ilkinden daha çok huzursuz etmiş, şeyhülislâmdan bunun da katlini istemişlerdi. Hüseyin Efendi cesaretle karşı koyarak, Üstüvânî Mehmed Efendi başta olmak üzere Kadızâdeliler'i açık münazaraya çağırdı. Onlar bu daveti şiddetle reddederek isteklerini tekrarladılar ve Şeyhülislâm Bahayî Efendi'yi hayli sıkıştırdılar. Bahayî Efendi Kefeli'yi feda etmedi ama, 1653 yılı Ocak ayında topladığı ülemâ meclisinde eserini imha etmesini ve bir daha böyle teşebbüslerde bulunmamasını istemek zorunda kaldı⁽⁵³⁾.

Zikredilen şu olay, Kadızâdeliler'in nüfuzunun kuvvet derecesini gösterdiği nisbette, ciddi ilmî tenkitlere dayanamayacak kadar ilmen zayıf olduklarını da ispat eder. Ülemânın, kendilerine karşı ortak bir cephe tesis edecek kadar cesur ve azimkâr olmamaları yüzünden onların bu derece kuvvetlendikleri ve taşkın hale geldikleri de bu suretle meydana çıkıyor. Eğer Kürd Molla ve Tatar İmam yalnız bırakılmayıp desteklenselerdi, Kadızâdeliler'in yıpratılması imkân dahiline girmiş olacaktı.

(52) Kâtip Çelebi, *Fezleke*, II, 383; Naimâ, V, 264-269; krş. Uzunçarşılı, III, 370-371. **Tarikat-ı Muhammediye'yi** tenkit edenler arasında Şeyh Sivasî'nin halifesi ve ve zamanın ileri gelen Halveti şeyhlerinden Abdülahad Nuri Efendi de bulunuyordu. Onun da aynı muameleye mâruz kaldığını biliyoruz (*Fezleke*, II, 383). Kâtip Çelebi'nin şahsî kanaati, yazılan bu tenkitlerden hiç birinin ilmî hüviyete sahip olmadıkları merkezindedir. Abdülahad Nuri Efendi'nin, sema' ve devranın meşrû olduğu konusunda *Devrân-ı Sûfiyye* (Süleymaniye Hacı Reşid Paşa) Ktp. nr. 97/5) adında bir risâlesi vardır.

(53) A.g.e.serler, a. ye.

Görülüyor ki, özellikle 1640 lardan sonraki devrede Kadızâdeliler'in, devletin ve ülemânın âcizliğinden yararlanıp güçlerinin doruk noktasına eriştiklerini söylebiliriz.

VIII — Köprülü Mehmed Paşa'nın müdahalesi ve Kadızâdeliler hareketinin sona ermesi :

Üstüvânî Mehmed Efendi reisliğindeki Kadızâdeliler'in bu güç ve kudretleri meşhur Çınar (Vakvak) Vak'ası (4 Mart 1656) na kadar devam etti⁵⁴. Bu olayda kendilerinin pek çok işbirlikçisi ve hâmisî katledildiği için, epeyce hırpalandılar. Yeni vezirâzam Boynueğri Mehmed Paşa, bütün tâyin ve azillere bizzat el koyarak Kadızâdeliler'i önemli bir idarî ve iktisâdî güçten mahrum etti⁵⁵. Bunun üzerine vezirîâzam aleyhine kampanya açarak propagandaya başladılar. Aynı sene Venedikliler'in Ege Denizi'ndeki başarıları ve bazı adaları ele geçirmeleri kendilerine istedikleri fırsatı temin etti ve vezirîâzamı azlettirmeğe muvaffak oldular⁵⁶.

Kadızâdeliler, yeniden eski durumlarına döndükleri inancıyla yeni vezirîâzam Köprülü Mehmed Paşa'nın işbaşına geldiğinin sekizinci günü, ona bir gözdağı vermek ve güçlerini göstermek üzere bir gövde gösterisi düzenlediler. Cuma'ya tesadüf eden o gün, Fatih Camii'nde namaz esnâsında makamla okuyan müezzinleri dışarı atmak istediler; fakat derhal müdahale ve mukabele gördüler. Bu suretle üzücü bir takım olayların çıkması önlenmedi. Ne var ki, hırslarını alamayan Kadızâdeliler, İstanbul'da ve haricinde ne kadar tekke varsa ortadan kaldırmak ve bu emr bi'l-mâruf ve nehy ani'l-münker vazifesi için halkı kendilerine yardıma çağırdılar. Niyetleri tekkeleri yıktıktan sonra şeyh ve dervişleri "tecdid-i iman" a davet etmek, reddedenleri öldürmektir. Bunu yaptıktan sonra padişaha gidecekler, ne kadar bid'at varsa bizzat kaldırmak üzere izin isteyecekler ve bir başlangıç olmak üzere de camilerdeki birden fazla minareleri yıkacaklardı⁵⁷.

Bu düşüncelerin gerçekleşmesiyle imparatorluğun şu nazik döneminde doğacak korkunç sonuçları tasavvur eden Köprülü Mehmed Paşa, henüz olaylar başlamadan gerekli tedbirleri alırken, bir yandan da adamlar gönderip Kadızâdeliler'i iknâa çalıştı. Faydası olmayınca, IV. Mehmed'in huzurunda topladığı bir ülemâ meclisinde "İkaz-ı fitneye bâis olanların cezâları tertib olunmak lâzım idiği"ne dair bir fetva aldı. Padişah da suç-

(54) Bu olay hakkında bk. Uzunçarşılı, III¹, 296-299; Danişmend, III, 420-421.

(55) A.g.e., III, 421-422; Uzunçarşılı III¹, 303-305.

(56) Naimâ, VI, 224.

(57) A.g.e., VI, 224-226; Silahdar Tarihi, I, 59; krs. Uzunçarşılı, III¹, 372-373.

luların yakalanıp idam edilmesi için emir verdi⁵⁸. Sonunda, başta Üstüvânî Mehmed Efendi olmak üzere, Türk Ahmed ve Divâne Mustafa gibi elebaşı vâizler yakalandı; böylece feci olayların önüne geçilmiş oldu. Ancak Köprülü suçluları idam yerine Kıbrıs'a sürgüne göndermekle yetindi⁵⁹. Bu, Kadızâdeliler hareketinin fiilen sona ermesi demek oluyordu.

IX — Sonuç:

Kadızâdeliler hareketi, XVII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun buhranlı bir döneminin ortaya çıkardığı dinî bir olay gibi görünmektedir. Hareketin maksadı, görünüşte dinde bir tasfiyeye gitmek, bu yolla devleti kurtarmaktır. Bununla beraber yukardanberi anlatılan olaylar bir bütün olarak gözden geçirildiğinde, gerçekte köklü bir dinî tasfiyecilikle ilgisi bulunmadığı anlaşılmaktadır. Bu bakımdan Kadızâdeliler hareketi, bizzat, müsait ortamdan faydalanarak, tasfiyeciliğin paravanası ardında bazı dinî çevrelerin mevcut nüfuz ve iktidar mücadelesine katılması ve bundan menfaat sağlaması şeklinde yorumlanmak gerekir.

Bu hareketin belli bir müddet devletin iç politikasını desteklemek amacıyla IV. Murad tarafından akılca kullanıldığı görülmüyor. Ancak IV. Murad gibi güçlü bir hükümdarın elinde fazla zararlı olmadan tutulabilen Kadızâde-Şeyh Sivasî mücadelesinin, IV. Mehmed'in çocukluğu döneminde tehlikeli içtimaî sonuçlar doğuracak bir dinî buhran şekline dönüştüğü de gözden kaçmamaktadır. Köprülü Mehmed Paşa'nın yerinde ve tam zamanında müdahalesiyle bu buhran sona erdirilmiştir. Ne var ki, Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadızâdeliler'in din anlayışını paylaştan zümreler daima mevcut bulunmuş, günümüz Türkiye'sinde de bunun uzantılarını görmek mümkün hale gelmiştir.*

(58) A.g. eserler, a. ye.

(59) Köprülü Mehmed Paşa'nın bu davranışının, henüz iktidara geldiği bir sırada, fazla ileri giderek Kadızâdeliler'i ayaklandırmaktan çekindiği tarzında yorumlanması mümkündür.

(*) Bu yazının hazırlanışı sırasında Kadızâdeliler hareketi hakkında Necati Öztürk tarafından İngiltere'de bir doktora tezi yapılmış olduğu bilinmekteydi. Ancak yazının baskıya verildiği güne kadar söz konusu bu tezi görmek mümkün olmamıştır.